

כיצד מצטטים מן התנ"ך?

הבא לכתוב פסקה, מאמר או ספר, ונזקק לצטט פסוק מן התנ"ך, כיצד יצטט? הפסוק נתון לנו במקרא בכתב מיוחד, ומלווה בניקוד, בטעמים, במתגים ובמקפים. במה מכל זה יש להתחשב?

נפתח בשאלת **הכתיב**. הכתיב בתנ"ך איננו אחיד מבחינה דקדוקית. כלומר, יש שאותה מלה נכתבת במקום מסוים חסרה ובמקום אחר מלאה. לשם דוגמה די להצביע על הפסוקים "הקל קול יעקב" (בראשית כז, כב), "ועֶשְׂרֹן עֶשְׂרֹן" (במדבר כח, יג), ועל המלה "רביעית", הנכתבת במקומות שונים בתנ"ך בכתבים: רביעית, רביעת, רבעית.

על-פי ההלכה יש חשיבות רבה לכתב התורה, ו"ספר תורה שחיסר אפילו אות אחת – פסול" (רמב"ם, הלכות ספר תורה א, ב). בעלי המסורה טרחו ויגעו הרבה לרשום בדיוק את כתיבה של כל מלה בתנ"ך, כדי למנוע מחלוקות וספקות. משום כך, מן הראוי שאף כיום יקפיד הכותב לצטט פסוק בכתבו הנכון ולא לשנותו. אין הדברים אמורים, כמובן, במי שמשבץ בדבריו ביטוי הלקוח מן הכתוב, אלא במי שמביא פסוק מן המקרא כציטוט.

אך בציטוט פסוק בכתב המקראי קיימת בעיה. כאשר הפסוק מובא ללא ניקוד, מקשה הכתיב החסר על הבנת הפסוק. אם נצטט, למשל, את הפסוק "וגלת ירושלם אשר בספרד ירשו את ערי הנגב" (עובדיה, כ), יתקשה הקורא להבין שהכתיב "וגלת" פירושו "וגלות", והכתיב "ירשו" צריך להיקרא "יירשו" ולא "יךשו". משום כך, יש המציעים למלא קצת את הכתיב במקום שיש חשש לחוסר הבנה. מוטב יסטה הכותב במקצת מן הכתיב, ולא יטעה הקורא במשמעות הכתוב. יש גם המרחיקים לכת ונוהגים להאחיד את הכתיב המקראי, ולנהוג בו כמו בכתב חסר הניקוד המקובל כיום. אולם הדעה המקובלת היא שאין ראוי לסטות מן הכתיב המסור לנו. פתרון נאה לבעיית הבנת הכתוב הוא ניקוד חלקי: מביאים את הפסוק בכתבו המדויק כפי שהוא בתנ"ך, ומוסיפים סימני ניקוד

יחידים, שמטרתם להורות לקורא כיצד לקרוא. הפסוק שהבאנו קודם ייכתב אפוא "וגלת ירושלם אשר בספרד ירשו את ערי הנגב".

ועוד לעניין הניקוד: סימני הניקוד הומצאו, כידוע, על-ידי בעלי המסורה, ונועדו לסימון התנועות, בעוד שהכתיב מביע בדרך-כלל את העיצורים ולא את התנועות. מן התנ"ך הועברו סימנים אלו לשמש בכל סוגי הטקסטים. ברור שבטקסט מנוקד, כגון בסידורים ובמחזורים, יובאו גם פסוקים מן התנ"ך בניקודם. גם בטקסט לא-מנוקד, כמו רוב מה שנכתב כיום, אפשר להביא את פסוקי התנ"ך בניקודם המלא. בדרך זו נפתרת מאליה בעיית הכתיב החסר שהצבענו עליה קודם.

גם מי שאינו נוקט דרך זו, מן הראוי שישתמש בניקוד חלקי. ניקוד זה מועיל במקרים של כתיב חסר, וכן במקרים רבים אחרים, שבהם באות צורות מיוחדות, שקשה לעמוד על קריאתן הנכונה ללא ניקוד. לדוגמה: "בְּמָה כַּחַךְ גְּדוֹל", "וַאֲחִיו הִלְךְ לִפְנֵי הָאָרוֹן". כן גם בצורות הַפֶּסֶק, כגון: "ובמותם לא נפָּדוּ", "נָטָה לָךְ עַל יְמִינְךָ אוֹ עַל שְׂמֹאלְךָ".

דרך אגב, גם בכתיבה השוטפת בלשון ימינו יש ויש מקום להשתמש בניקוד חלקי במקומות הקשים לקריאה או להבנה, כגון בשמות לא מופְּרָים, או במקומות שבהם אין די בכתיב כדי להבחין בין מלים שונות (כגון: מרְפָּז ומרְפֵּז, מְכוּוֹן ומְכוּוֹן, בּוֹחַן וּבוֹחָן).

עניין נוסף הקשור בכתיב ובניקוד הוא עניין קרי וכתיב, כלומר המקרים שבהם המסורה קובעת שקריאתה של המלה אינה מתאימה לצורתה הכתובה (כגון: מלוכה כתיב, מְלָכָה קרי; האסירים כתיב, הַאֲסוּרִים קרי). גם במקרים אלו, מן הראוי שהכותב הדייקן יכתוב את הפסוק על-פי הכתיב ויציין בסוגריים את צורת הקרי. מלים אלו הועברו אלינו במסורת כפולה – מסורת כתיבה ומסורת קריאה – ואין אנו רשאים לבטל את האחת מפני חברתה. גם בפירוש הכתוב ראוי להתחשב בכל אחת מן הצורות האלה.

טעמי המקרא

טעמי המקרא מציינים את מנגינת הקריאה, את ההברה המוטעמת ואת פיסוקו של הכתוב. בציטוט אין רגילים להביא את טעמי המקרא, ובדרך-כלל אין בכך צורך. רק במקצת הסידורים נהוג לסמן גם את הטעמים של

פסוקי המקרא, כנראה משום שהדבר מקל על המתפלל. יש הנוהגים לסמן חלק מטעמי המקרא, כגון את האתנח או את הפסק. כאן עולה בעיה שיש לתת עליה את הדעת: לעתים סימון חלקי של הטעמים יש בו כדי להטעות, והמסמנם הוא בבחינת "כל המוסיף גורע".

לדוגמה: יש סידורים הנוהגים לסמן בכל פסוק את הטעם הקרוי **אתנח** (יש הקוראים לו אתנחתא). טעם זה מסמן בדרך-כלל את מקום ההפסקה הראשית בפסוק, וסימונו מסייע לקורא בפיוסוק הפסוק ובהבנתו. אולם בחלק מפסוקי תהילים (וכן בספרי איוב ומשלי, שנוהגים בהם טעמים מיוחדים, טעמי אמ"ת) מצוי טעם שכוח ההפסק שלו גדול משל האתנח. טעם זה קרוי "עולה ויורד". נתבונן, למשל, בפסוק הבא מן ההלל: "ה' זכרנו יברך יברך את בית ישראל יברך את בית אהרן" (תהילים קטו, יב). ההפסקה הראשית היא במלה "יברך" הראשונה. מי שיסמן בפסוק את האתנח ללא העולה ויורד – נמצא מטעה את הקורא.

ומכאן לעניין הפסק (יש הקוראים לו פסיק) – סימן הקשור בטעמי המקרא, שצורתו קו מאונך המפריד בין המלה למלה שאחריה, והוא בא לסמן הפרדה כלשהי שלא סומנה על-ידי הטעמים המפסיקים. הפסק בא מסיבות רבות ושונות (כגון הפרדה בין שם ה' למלה אחרת או הפרדה בין אותיות דומות), ולא תמיד אפשר לעמוד בבירור על סיבת סימונו. משום-מה קיים מנהג לסמן את הפסק באופן עקבי בצייטוט פסוקים, ונוהג זה התקבל גם בסידורים וגם במאמרים שונים. לדעתנו, אין כל הצדקה לסימונו של הפסק במקום שאין מסמנים את הטעמים המפסיקים. הפסק בא רק להשלים ולסמן הפסקה נוספת שלא סומנה באמצעות הטעמים המפסיקים, שהרי לעולם אינו בא במקום שמצוי בו טעם מפסיק. מה טעם אפוא לזנוח את המפסיקים השונים, חזקים כחלשים, ולסמן את הפסק, שהוא החלש שבחלשים?!

וכאן מצוי גם שיבוש נוסף, חמור אף יותר. בקצת מן הטעמים מסומן לאחריהם קו הדומה לסימן הפסק. קו זה מלווה את הסימן הראשי של הטעם, ושניהם יחד הם סימן לטעם אחד. אלו הם הטעמים שלשלת' ומונח-לגרמיה' ברוב התנ"ך וכן הטעמים שלשלת-גדולה' מהפך-לגרמיה' ואזלא-לגרמיה' בטעמי איוב, משלי ותהילים (אמ"ת). יש צורך בידיעה מסוימת בחוקי הטעמים ובמסורה כדי להבחין בין קו ניצב המציין פסק ובין קו שהוא חלק מסימן הטעם. והנה נפוץ הנוהג לסמן בפסוק המצוטט את שני

סוגי הקווים: גם את הפסק וגם את הקו הניצב שהוא חלק מסימן הטעם. הטעם הקשור בקו זה מושמט ככל יתר הטעמים, והתוצאה היא, שבפסוקים רבים מופיע 'יער' של קווי-פסק המשבש את הקריאה, ואיש אינו יודע להסביר מה הם ומה משמעותם (השווה למשל: "גם צפור | מצאה בית ודרור | קן | לה" [תהילים פד, ד]. שני הקווים הראשונים הם חלק מסימן הטעם במלה שלפניהם, והקו השלישי הוא פסק). אין פה אלא שריד לכמה מן הטעמים הפחותים בדרגתם, וראוי לשרש מנהג זה.

המתגים

המתגים, או הגעיות, קשורים אף הם לטעמי המקרא ולניקוד. הם מסומנים בתנ"ך בקו ניצב מתחת לאות (לאחר סימן הניקוד) ומסמנים בדרך-כלל מעין הטעמה משנית של המלה. בעלי המסורה החשיבו הרבה את הגעיות והרבו לעסוק בהן, אולם כיום אין להן משמעות מיוחדת. לעתים נדירות ראוי להשתמש בסימן המתג בציטוט הפסוק, כגון בפסוק "והאלקים עשה שִׁקְאוּ מלפניו" (קהלת ג, יד), כדי לציין שהפועל "יראו" הוא מלשון יראה ולא מלשון ראייה.

המקפים

המקף שבמקרא מסמן חיבור בין שתי מלים הנקראות בטעם אחד, כלומר מחוברות במנגינתן בשעת הקריאה. לגבי המקף קובע פרופ' י' יבין כי "כללי ההקפה אינם תלויים בסוג התיבה, היינו: איזה חלק מחלקי הדיבר היא: מלה או שם או פועל, ועל-פי רוב אינם תלויים גם במובן המלה או המשפט. הם כללים פורמליים, ותלויים בצורת המלה בלבד." ('הקפת התיבות הזעירות במקרא', עבודת גמר בחוג ללשון העברית בירושלים, תשל"ז, עמ' א). משום כך נראה, שאין מקום לסמן את המקף בציטוט הכתוב, אם אין מסמנים את טעמי המקרא.

בעברית בתימינו משמש המקף לדבר אחר: "המקף בא בין שתי מלים להורות על קשר אמיץ ביניהן, כמעט עד כדי התמזגותן למלה מורכבת אחת" (כללי הפיסוק שבסוף מילון אבן-שושן). נראה שתפיסה זו של המקף בעברית החדשה גרמה לנטייה לסמן את המקפים בפסוקים המצוטטים מן התנ"ך, ואין זו אלא טעות. מה טעם יש בסימון המקפים בפסוק מעין זה: "כי איש קָטַמ־שַׁפְתִּים אנכי ובתוך עַם-קָטַמ־שַׁפְתִּים אנכי יֵשֵׁב" (ישעיהו, ו, ה)?

רק שיקולים פורמליים של אורך המלה וסוג הטעמים גרמו לכך שהצירוף "טמא שפתים" מחובר במקף בפעם הראשונה ולא בפעם השנייה. הקפת המלים "עם-טמא" היא גם בלתי הגיונית, אם בוחנים אותה מבחינת המשמעות. צירופים 'בלתי הגיוניים' נוספים המחוברים במקף רשם ייבין (שם, עמ' 20-21): "בארבעה עשר-יום", "קחו לי-חרב", "בת-פוטי פרע", "הנה נא-אדני", "ולא-עצר כח-ירבעם", "מה הוא-לה", ורבים אחרים. לאמתו של דבר, כל הפותח את התנ"ך ובוחר את עניין המקפים יוכל להיווכח בקלות, שאין המקף הולך אחרי המשמעות.

במקרים מסוימים קיימת, אולי, הצדקה אחרת לציון המקף: יש מלים שניקודן משתנה, והוא מותנה בהטעמה. למשל: המלים "את", "בן" מנוקדות בסגול כשהן מוקפות למלה הבאה, ובצירי - כשיש להן טעם בפני עצמן. המלה "כל" מנוקדת "כָּל" כשהיא מוקפת, ומנוקדת "כלל", כשיש לה טעם בפני עצמה. צורות פועל כגון "ישמר" מנוקדות "ישְׁמַר", כשהן מוקפות למלה שאחריהן. במקרים אלו ודומיהם יש הצדקה לסמן את המקף נוסף על הניקוד, כגון בפסוקים הבאים, שנאים הם להביאם בסיום דברינו:

"ה' ישמרך מכל רע ישמר את נפשך
ה' ישמר-צאתך ובוֹאֶךָ מעתה ועד עולם".

*

ומעניין לעניין באותו עניין. נוסיף כאן הערה על ציון מראה המקום של פסוק המצוטט מן התנ"ך.

בתחום זה רבים המנהגים: יש המביאים את שם הספר במלואו ויש המקצרים אותו; יש המסמנים את הפסוק בספרות, ויש - באותיות; יש המפרידים בין פרק ופסוק בפסיק, יש המפרידים בנקודתיים, ויש שאינם מפרידים כלל. כידוע, חלוקת הפרקים (שמספרם של הפסוקים הוא תוצאה שלה) - לא ממקור ישראל באה, וממילא אין הלכה קבועה מדורות בתחום זה. הדרך הנהוגה בפרסומי האקדמיה ללשון העברית (ונראה שהיא הנפוצה כיום בפרסומים בעברית) היא להביא את שם הספר (במלואו או בקיצור), להביא את מספר הפרק ומספר הפסוק באותיות (ללא גרש או גרשיים), ולהבדיל ביניהם בפסיק (לדוגמה: שופטים ה, יג; יש' כג, יד).